

zatvoreničkoga dosjea. Radi se o tekstu koji je očekivano fokusiran na djelovanje svojega autora, osobito na okolnosti koje su dovele do zatočeništva na Golom otoku. Od ostalih objavljenih dokumenata iz dosjea vrijedi istaknuti „Držanje na društveno-korisnom radu (Karakteristika)”, kojim se preporučuje puštanje Žerjavića na slobodu i daljnje postupanje prema njemu, te predstavlja prikladan epilog memoara.

Čitav tekst memoara popraćen je brojnim priređivačevim bilješkama, u kojima se navodi značenje mnogih kratica, objašnjava pojedine pojmove i donosi osnovne informacije o pojedinim ličnostima te (kao najvredniji doprinos) upućuje na relevantnu historiografsku literaturu (većinom anglofonu) o pojedinim temama ili događajima. Još jedna vrлина knjige velik je broj ilustracija, mahom preslika arhivskoga gradiva (u visokoj razlučivosti) i dosad neobjavljenih fotografija. Budući da je riječ o izdanju relevantnom i za inozemnu (stručnu) javnost, pohvalno je i to što je knjiga opremljena čak četirima sažecima, na hrvatskom, engleskom, francuskom i ruskom jeziku.

Domagoj Kukulj

Zdenko Radelić, *Sjećanja: Prilozi za povijest i historiografiju (1954.–2024.)* (Zagreb: Tragovi prošlosti, 2024.), 479 str.

Zdenko Radelić autor je brojnih znanstvenih radova i monografija, među kojima se ističe *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.–1991. od zajedništva do razlaza*, jedno od temeljnih djela suvremene hrvatske historiografije. Poznat je po uravnoteženom i analitičkom pristupu, bez ideoloških osuda i apologija te uz stavljanje naglasaka na razumijevanje povijesnih procesa i odnosa moći unutar tadašnjeg političkog sustava.

Radelićeva *Sjećanja* u velikoj mjeri predstavljaju intimne zapise o prošlosti koji otkrivaju ljudsku dimenziju povijesnih zbivanja. Jednako tako otvoreno i nedvosmisleno iznosi svoje poglede na društvo, kolege i historiografiju. Već u predgovoru Radelić navodi kako je težište stavio na međuljudske odnose i običaje koji su zrcalili promjene u društvu. Radelić jasno artikulira svoj povijesni i historiografski put i pristup. Povijest ne bi trebala služiti slavljenju ili osudi pojedinaca, pokreta ili institucija nego tumačenju događaja iz konteksta vremena i prostora u kojima su se dogodili. Uloga je povjesničara razumjeti i analitički rekonstruirati prošlost umjesto procjenjivati je li nešto moralno ili ideološki prihvatljivo. Povjesničar izvještava o prošlosti kritičkim razumijevanjem društvenih struktura i njihovih prožimanja.

Upravo ti, brižljivo bilježeni podaci mogu puno bolje rasvijetliti čitav niz odnosa u tadašnjim državnim okvirima od voluminozno ambicioznih historiografskih tekstova. Autobiografski i historiografski zapisi povezuju autorovo odrastanje i školovanje s iskustvima u Sloveniji i Hrvatskoj. Ujedno donose promišljanja o nacionalizmu, religiji, ateizmu, služenju vojnog roka u Jugoslavenskoj narodnoj

armiji, sudjelovanju u Hrvatskoj vojsci tijekom Domovinskog rata i radu povjesničara u razdoblju od 1954. do 2024. Sjećanja su strukturirana u formi samointervjua, čime je omogućen dinamičan prikaz različitih tematskih cjelina te spoj osobnih sjećanja i historiografskih promišljanja. U tom se prostoru Radelić dotiče i suvremene historiografije te svojih kolegica i kolega, ističući važnost jasnog i pristupačnog izričaja. S njemu karakterističnim smislom za humor napominje: „Pa ako naletim na velike ‘mudrolije’ savjetujem ih da pišu tako da ih i moja ‘pokojna baba može razumjeti!’ To obično upisujem na marginama tekstova koje mi uredništva raznih znanstvenih časopisa šalju na recenzije”.¹ Takav stil pisanja pridonosi čitljivosti teksta i omogućuje autoru povezivanje vlastitih iskustava s vremenom i prostorom koje ga je oblikovalo. U toj pripovjednoj strukturi Radelić oblikuje osobni mozaik ljudi, mjesta i događaja koji čine njegov životni i profesionalni put. Radelićev život obiluje brojnim zanimljivim epizodama i susretima. U knjizi se spominje gotovo osam stotina osoba. Sjećanja nisu pritom samo osobna kronika, nego i prikaz razvoja Hrvatskog instituta za povijest u kojem je autor proveo svoj čitav radni vijek. Institut mu je u profesionalnom i ljudskom smislu postao svojevrsnim drugim domom. Opisi njegovih suradnji s kolegama, rada na znanstvenim projektima, sudjelovanja na skupovima, predstavljanjima knjiga i u stručnim raspravama svjedoče bogatoj karijeri i stanju duha jedne od središnjih historiografskih ustanova u Hrvatskoj. Takav pristup vodi prema razlikovanju pojmova pamćenja i sjećanja.

Pamćenje je naše veliko skladište u kojoj naš um sprema sve ono što doživimo i naučimo, a sjećanje je trenutak kada iz tog našeg skladišta izvadimo neki događaj, informaciju ili osjećaj. Pamćenje je tako mjesto gdje sve čuvamo, a sjećanje je čin ponovnog oživljavanja pohranjenih informacija, most između prošlog iskustva i trenutnog doživljaja. Svojim je *Sjećanjima* Radelić sagradio snažan most koji na jednom njegovu kraju ima upornjak u prošlosti, u sredini kolničkim trakom teče sadašnjost, a na drugom je kraju upornjak za budućnost.

Pamćenje je društveno jer se uvijek odvija u okviru međudjelovanja s drugima uz pomoć jezika, simbola, događaja i šireg kulturnog okvira. Kada se nečeg sjećamo, u svojoj svijesti obrađujemo i prilagođavamo ono što dijelimo s drugima poput zajedničke tradicije, društvenih događaja i kulturnih običaja kojima pripadamo. Ne možemo odvojiti sjećanja od društvenog okruženja. Primjerice, prisjećanjem prvoga dana u školi prisjećamo se i naselja, ulica na putu do škole, prijatelja, učiteljice te svih nama važnih okolnosti koje su taj događaj pratile. Kolektivna pamćenja oblikuju i pojedinačna jer ono što pamtimo ovisi o ljudima s kojima to dijelimo, o situacijama i vremenu. Pamćenje je samo po sebi interaktivno jer se pokreće kulturnim simbolima, artefaktima i zajedničkim aktivnostima pa je često rezultat zajedničkog djelovanja.² Ova razlika između pamćenja i sjećanja posebno dolazi do izražaja u Radelićevim *Sjećanjima* gdje autor ne rekonstruira samo događaje nego i načine njihova proživljavanja.

¹ RADELIĆ, Zdenko. *Sjećanja: Prilozi za povijest i historiografiju (1954.–2024.)*. Zagreb: Tragovi prošlosti, 2024., 162.

² SCHUDSON, Michael. „Lives, Laws, and Language: Commemorative versus Non-Commemorative Forms of Effective Public Memory”, *The Communication Review* 2 (1997), br. 1: 3-17.

O važnosti učitelja i dječje percepcije ideologije svjedoči sljedeći ulomak:

„Za mene su one bile sveznajuće boginje. Uglavnom, sve što je rekla moja učiteljica to je bio zakon. Upijao sam riječi, vjerovao joj do kraja. Međutim, nije ni to bilo bez lomova. U drugom ili trećem razredu osnovne škole – ne znam više prigodom kojeg praznika, možda Dana Republike 29. studenoga – učiteljica nam je objašnjavala da je ne tako davno bio rat, da su nas u tom ratu napali Nijemci i da smo mi pobijedili, a sada smo slobodni sretni i zadovoljni.

Među ostalim učiteljica je rekla da je Njemačka napala Jugoslaviju zato što Jugoslavija ima more, najljepše na svijetu! Doma sam se pohvalio da znam zašto je Njemačka napala Jugoslaviju. Tata se sav pretvorio u uho. I kažem mu ponosno da su nas Nijemci napali zato što Jugoslavija ima more! Međutim, umjesto da me pohvali, tata se naglo uozbiljio i rekao da to nije točno. Kako nije točno? Zar bi naša učiteljica pogriješila?! To je nemoguće, naša učiteljica sve zna! Zar moj tata ne zna zašto su nas Nijemci napali!? U meni se sve pobunilo. Bio sam na rubu plača tvrdeći da valjda naša učiteljica zna zašto su nas napali, a napali su nas baš zato da nam uzmu more! Bio sam nepokolebljiv. E, sad se već naljutio:

- Valjda ja znam zašto su nas napali, jesam li ja bio u partizanima ili tvoja učiteljica?

Ali nisam se dao. Tvrđoglavo sam ponavljao da su nas Nijemci napali zbog mora, jer je tako učiteljica rekla, jer je tako bilo i gotovo!”³

Pamćenje uključuje refleksivnu svijest (sposobnost razmišljanja o sebi i svojim mentalnim procesima) i kritičku obradu prošlih događaja, što pomaže oblikovati smisleni slijed priča. Iako pamćenje može odražavati društvenu stabilnost, ono je istovremeno aktivan i zahtjevan proces. Kada se prisjećamo, svjesno prizivamo prošlost u sadašnjost, organizirajući je prema obrascima koji daju trajni smisao u stalno mijenjajućem vremenu. Kao oblik organiziranja znanja, pamćenje slijedi pravila naracije. Uspješne priče o prošlosti imaju početak i kraj, zanimljive zaplete i značajne likove.⁴ U *Sjećanjima*, heroinama i herojima postaju majka, otac, stričevi, tete, braća, susjedi, prijatelji, kolege ili učitelji. Svi oni u čijim se životima zrcalilo vrijeme prizvano u sjećanje.

„U listopadu 1973. došao sam na studij u Zagreb. Dva mjeseca prije nego smo se preselili u Zagreb, stanovao sam kod strica Jure i tete Polde. Na TV-u je bio prijenos nogometne utakmice između Jugoslavije i ne sjećam se više čije reprezentacije. U sobi smo teta Polde i ja bili sami. Gledam napeto, a teta Polde, sa strane pleće džemper, potpuno nezainteresirana za utakmicu. U jednom trenutku digne glavu i pita;

- Zdenko, koji su naši?

- Jugoslavija je u plavim dresovima (možda sam rekao ‘u crnim’ ne sjećam se više jesu li tada već imali televizor u boji).

- Ma da to znam, ali koji su naši.

³ RADELIĆ, *Sjećanja*, 82.

⁴ YOUNG, Michael. *The Metronomic Society: Natural Rhythms and Human Timetables*. London: Thames & Hudson. 1988, 97-98.

Tek sam tada shvatio što zapravo pita. Odgovorio sam kao da ne razumijem o čemu je riječ.

- Pa teta, svi su naši!

- A jel'?

Rekla je teta Polde tobože začuđeno, spustila glavu i nastavila plesti. Ništa drugo nije rekla, ništa nije komentirala. A bilo mi je tako žao jer dijeli naše i njihove, tj. Hrvate i ostale. Ali ne zato što nisam znao da među našima ima onih koji su više naši, nego zato što sam prihvaćao i podržavao da su svi naši. Teta me nije željela povrijediti. Dala je vremena da mi jugoslovenstvo potpuno ishlapi.”⁵

S obzirom da se intenzitet pamćenja tijekom vremena smanjuje, traumatska tjelesna iskustva u tom smislu predstavljaju veliku iznimku.⁶ Iskustvo boli je najbolji alat za pomoć pamćenju, jer kako tvrdi Nietzsche bol je nužna za sjećanje i pamćenje, a ono „opstaje samo kada postoji krv, muka i žrtvovanje”.⁷

„Došavši prvi put civilnom zubaru, doživio sam šok. Danas bismo rekli civilizacijski šok. Sve što je moglo nekom izgledati kao privilegij oficira i njihovih obitelji, što se tiče izdvojenog vojnog zdravstvenog sustava pokazalo se kao velika mana. Barem u Sloveniji. [...] Stupivši u civilnu zubarsku ordinaciju, nisam mogao vjerovati svojim očima. Poluležeća zubarska stolica koja se može prilagođavati visini pacijenata, svjetiljka iznad glave kao iz svemirskog broda, a slijeva i zdesna aparata sve puno instrumenata. Kada mi je zubar uvalio u usta svrdlo koje pušta vodu, koja hladi zub dok ga brusi, bio je to space-shuttle. I ne samo to, zubaru je pomagala medicinska sestra, a ne neki brkati bolničar u uniformi. [...] Za mene je to bilo svjetsko čudo.”⁸

Radelićevo predočavanje traume samo potvrđuje kako je tijelo važno „mjesto” pamćenja i jednako, kao istraživači tog fenomena, dovodi u pitanje tradicionalno povlašteni položaj osjetila vida u rekonstruiranju prošlosti. On se usredotočuju na tjelesno pamćenje, odnosno pamćenje koje je „upisano u tijelo u obliku trajnih tragova”. Na taj se način strukturiraju mentalne slike koje daju mogućnost uvida u suodnos bogatih slojeva jednog vremena.⁹

„Nakon nekoliko dana prst se oko nokta zagnojio. Izgledao je kao prljavobijela gljiva. Strašno me boljelo. Zabrinuti roditelji, smrknuta lica. Što da rade? I na kraju, mama me morala odvesti u vojnu ambulantu kojoj su pripadali članovi obitelji oficira. Dakako, u vojnoj ambulanti radi vojni doktor. A vojni doktor drži se vojne doktrine. Vojna doktrina je, kako se čini, postojala u JNA i u

⁵ RADELIĆ, *Sjećanja*, 25.

⁶ SCHUDSON, Michael. „Distortion in Collective Memory”. U: *Memory Distortion: How Minds, Brains, and Societies Reconstruct the Past*, ur. Daniel L. Schacter. Cambridge MA: Harvard University Press, 1995, 351.

⁷ NIETZSCHE, Friedrich. *On the Advantage and Disadvantage of History for Life*. Indianapolis; New York: Hackett Publishing Company, 1980, 61-62.

⁸ RADELIĆ, *Sjećanja*, 41.

⁹ WEIGEL, Sigrid. *Body- and Image-space: Re-reading Walter Benjamin*. London; New York: Routledge, 1996, 153.

mirnodopsko vrijeme. I vojni ju je doktor odlučio primijeniti na petogodišnjem djetetu. A vojna doktrina znači da vojska mora sve postupke što više pojednostaviti i ne smije gubiti vrijeme: imaš petogodišnje dijete, dijete ima prst, prst ima nokat, a ispod i oko nokta veliko je gnojno zadebljanje. Nemaš anesteziologa, nemaš vremena ni znanja o anesteziji ili narkozi, a konačno to nije ni zdravo. Zar ćemo komplicirati situaciju i slati dijete u civilnu bolnicu?

- Ajde vi mama, sačekajte vani, sad ćemo mi to da sredimo!

Doktor i trojica bolničara vojnika. Gadan miris ordinacije, na sredini ležaj pokriven crnim skajem.

- Lezi sine! Ajde, samo mirno. Malo će te boljeti, brzo ćemo mi to. Ti vojniče, nalegni malom na noge, a ti vojniče, drži ga za desnu ruku, a ti za lijevu. Sada ćemo mi to, malo će te boljeti...

Uzme on skalpel i krene ispod nokta. I dan – danas kada se sjetim proklinjem i doktora i vojnu doktrinu i JNA! Nikad, ali baš nikad tu bol neću zaboraviti! Krikovi i jauci i cvilež petogodišnjeg djeteta prodirali su kroz vrata, prozore i zidove ordinacije, a mama je u hodniku ambulante jecala i svisnula zbog boli djeteta kojemu bez anestezije skidaju nokat s prsta, a ne može mu pomoći".¹⁰

U historiografskim radovima citati imaju dvostruku, međupovezanu znanstveno interpretativnu funkciju. Citat nije tek dokumentarna potpora, nego i sredstvo dijaloga s prošlošću.

„... koristim se citatima; iako oni gotovo sigurno, barem u mnogim slučajevima, nisu potpuno točni, ipak odražavaju bit onoga što se govorilo. Na takvim mjestima lijepa književnost prevladava nad historiografijom. Dakle, je li baš rečeno kao što navodim? Ponekad jest, ponekad vjerojatno nije doslovno, ali siguran sam u bit onoga što je rečeno.”¹¹

Upravo kroz citate povijest postaje polifonijska, premrežena različitim glasovima, ona se iznova tumači, potvrđuje i preobražava.

Radelić nam je *Sjećanjima* podario svjedočanstvo za bolje razumijevanje ne samo njegova životnog i znanstvenog puta, nego i razvoja hrvatske historiografije od sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća do 2024. Izborom samointervjua kao forme postignut je autentičan i pristupačan ton, dok je istodobno zadržana ozbiljnost i kritička distanca prema temama koje obrađuje. Spojem osobnog i profesionalnog Radelićeva *Sjećanja* nadilaze granice autobiografije i dokazuju kako su važan izvor za interpretaciju šireg društvenog i povijesnog okvira. Sjećanja su istodobno naš teret i naše bogatstvo, osebujna duhovna prtljaga i blago duševnog života koje je ostalo iza nas. Prošlo vrijeme ne posjeduju samo oni koji su ga proživjeli, ono postaje vlasništvo i budućih naraštaja koji u njemu nisu živjeli, onih koji ga sagledavaju drugačijom mentalnom optikom i na taj način iznova oblikuju njegovo značenje.¹²

¹⁰ RADELIĆ, *Sjećanja*, 39.

¹¹ RADELIĆ, *Sjećanja*, 22.

¹² BERTOŠA, Miroslav. *Kruh, mašta i mast: Prizori i memorabilije o staroj Puli 1947.–1957.* Zagreb: Durieux, 2007, 13.

Čitajući *Sjećanja* svjedočimo razgovoru između sadašnjosti i prošlosti, između autora, povijesti i nas čitatelja. U prostoru između osobnog i kolektivnog pamćenja nalazi se njezina najveća vrijednost. Podsjetnik da povijest nije daleka kronika, nego živi razgovor koji traje sve dokle god ga želimo čuti.

Odmah po izlasku Radelićevih *Sjećanja* prisjetio sam se velikog kolumbijskog majstora priče Gabriela Garcíje Márqueza i njegova djela *Živjeti da bi se pripovijedalo*. García Márquez svoje djelo započinje opservacijom na značaj života i sjećanja: „Život nije ono što smo proživjeli, već ono čega se sjećamo, kao i način na koji se sjećamo da bismo ga pripovijedali.”¹³ Pročitavši Radelićeva *Sjećanja* nametnula mi se misao da živimo onoliko koliko pamtimo jer tek kroz sjećanje i njegovo pripovijedanje naši događaji poprimaju smisao.

U vremenu brzih zaborava, Radelićeva nas sjećanja podsjećaju da povijest ne živi samo u arhivima, nego i u pričama koje imamo hrabrosti ispričati. To je knjiga koja nas uči da pamtiti znači razumjeti.

Tomislav Anić

¹³ GARCÍA MÁRQUEZ, Gabriel. *Živjeti da bi se pripovijedalo*. Zagreb: V.B.Z., 2003, 5.